

ÁGOSTON VILMOS

HITETLENEK A SZAKRÁLIS TÉRBE

A zárt társadalmak hatalmi viszonyai között, amikor az egyénnek látszólag semmilyen beleszólása nincs a közösségi létformák megváltoztatásába, sőt a hely megváltoztatása is hatalmi korlátokba ütközik, akkor indul igazi diadalútjára a belső Szabadság eszménye. Felértékelődik, szinte transzcendens fogalomává válik a Szabadság, kisugárzását felfedezhetjük a legmegrázóbb korok kiemelkedő művészi alkotásaiban is. Annak ellenére, hogy ősidők óta ismerős ez a belső, alkotói módon védekező szabadságteljeség, mégis sokáig úgy képzelték, hogy kizárólag a vallásos hit, a transzcendentális, földöntúli feloldozás, a megváltás reménye teremtette meg azt az egyensúlyt, harmóniát, ami a külső világ és a belső vágyak közötti ellentmondást feloldhatja. Ma már világosan látszik, hogy ez az erő a civilizációk történetében nem annyira a monoteista vagy politeista istenhitekben megjelenő transzcendens érvelés (a jövő képzetével feloldott, netán elfojtott jelen) hatása, hanem az ember alkotói képességeiben megjelenő, abból ösztönösen feltörő teremtés ereje, a művészi alkotásokban és vallásos rítusokban megjelenő *esztétikum szakralitása* teremtette meg azt a belső és külső harmóniát, amelyet aztán a különböző világi (vallásos és társadalmi) hatalmak minden korban igyekeztek saját céljaira felhasználni, kisajátítani.

Már az antik görögöknél is megfigyelhettük,¹ de különösen a nyugati felvilágosodás kora óta úgy képzeljük, hogy a nyugati ember gondolkol-



...a jövőben,
amennyiben nem
a nemzeti elzárkozás és
háborúk reményében
élnek az emberek,
hanem a megértő
közösségteremtés felé
tart az emberiség, akkor
nem a monoteizmus,
hanem a befogadó
többistenhité lenne
a jövő.

dásától teljesen idegen a külső kényszeren „kifogó” belső teljességnek az átélése, a beletörődés megnyugtató áhítata. Az ember felszabadult a hit- és társadalmi világi transzcendencia (hatalom mindenhatósága és állandósága) uralkodó létformája alól. Eközben új transzcendens fogalmak foglalták el a régi szakrális egység (világi uralkodó és transzcendens hatalom) helyét, mint amilyen a társadalmi Szabadság, Egyenlőség, Testvéri közösségek, demokratikus Választhatóság, Egyenlő Jogok biztonsága, Függetlenség és az új államszervező hit, a Nemzeti egység társadalmi hitvallása. Ezeket a társadalmi szakrális eszményképeket, amelyeknek szintén jellegzetes rítusokkal áldoztak/áldoznak (törvényhozás, választási rendszerek stb.) most már egyaránt elfogadták mind a vallásos, mind pedig a szekuláris hiten levők, de szétvált a világi hatalom a vallástól. Jellemző, hogy a *nemzetnek* mint *isten*i eszménynek a fogalma önmagában politeista jellegű. Az emberek tudomásul veszik, hogy számos nemzet van a világon, de kizárólag a saját nemzetüket tekintik isteninek. Létrejött az a politeista mai világ, amelyben az emberek elfogadják a társadalmi szekuláris eszményeket az állami életben, de megmaradnak a különböző sajátos vallásos hitek a magánéletben.²

A felvilágosodott „nyugati” sokáig nem is igazán értette azt a helyzetet, amelyben az ember annyira kiszolgáltatott lehet, hogy képtelen változtatni sorsán, nem szólhat bele a társadalmi, gazdasági, világi, közösségi élet alakításába. Sokan még ma is úgy képzelik, hogy ez csak a „keleti” ember létállapotára jellemző. Aztán a 20. századi totalitárius rendszerek kataklizmái döbentették rá, hogy ilyen is elképzelhető. Azoknak szükségszerű összeomlása ismét meggyőzte híveit a kettéosztott világelmélet helyességéről, és manapság is kizárják tudatukból ennek a végső kiszolgáltatottsági létformának a lehetőségét. Még akkor sem fogják fel, ha látják, hogy az emberi törekvések legmélyén ott van a kínai ősi Yin/Yang (jó és rossz) elválaszthatatlan összefonódása, sőt ismét létrejöttek a monopolisztikus, oligarchikus hatalmak, amelyek hasonlítanak az egykori kizárólagos hatalmi formákra, és modern eszközökkel, de ugyanúgy az általuk mozgatott kis, szűk, egyéni érdekcsoportok kezében összpontosulhatnak a világi gazdasági-hatalmi mozgatóerők. Mivel a felvilágosodás óta a Szabadság istene erősebb a Türellem ethoszánál, az új monopóliumok ellen a nyugati mentalitás társadalmi törvényekkel védekezik, a hatalmi koncentráció ellen hatalommegosztással, a külső és belső (lelki, vallási hitbeli vagy etnikai, faji előítéletes) szabadságkorlátozást szintén törvényekkel, illetve erkölcsi megvetéssel tiltja, elutasítja.

Természetesen a mai globalizálódott világot nem lehet annyira mechanikusan polarizáltan elképzelni, mint korábban gondolták, amely szerint: volt egyrészt a nyugati „felvilágosodott” társadalmi és monoteista isteneknek áldozó, individuális ember és vele szemben a keleti, a társadalmi nyomást, elnyomó hatalmakat jobban elviselő közösségi világszemlélet. A gazdasági elválasztó vonalak, a multinacionális kapcsolatrendszerek kiépülésével és a személyes mozgás korlátozásának megszüntetésével – annak ellenére, hogy egyes diktátor hajlamú, populista vezéregyéniségek és elkeseredett híveik szeretnék visszaállítani a szögesdrót-rabszolga-társadalmakat (keleten és nyugaton egyaránt), hogy kizárólagos hatalmi álmaikat és kapzsiságukat kiélhessék – már nem válik annyira szét a keleti és a nyugati mentalitás, mint a korábbi, területileg és ideológiailag is zárt társadalmakban.

A fentiek ellenére a mentális, viszonyulási különbségek azért valahol a mélyben lappangnak, tovább élnek.

Ennek egyik legközelebbi példája nemcsak a judeo-keresztény-muzulmán monoteizmus és a távol-keleti politeizmus különbözősége, hanem a napjainkig

megszokott, hallgatólagosan egységesen elfogadott megkülönböztetés, amelyik szerint az egyiket *vallás*nak, a másikat mindössze animizmusnak, legrosszabb esetben civilizációs, kultúrtörténeti irodalmi alkotásnak, *mítosznak*, mesének, netán babonás hiedelmeknek képzeljük.

Kerényi Károly, az ókor egyik legnagyobb magyar szaktudósa leírja, hogy mindig visszafogottan és „óvatosan használta(m) azt a szót, hogy »mítosz«”, mert amikor az antikvitás vallásairól írt, megvetette ezt a „halvány és megtévesztő modern fogalmat”.³ Ennek ellenére az európai és általában a nyugati oktatásban is úgy tanítják, hogy vannak *vallások*, vallási felekezetek, szekták – ezek kizárólag monoteista vallások –, és voltak a görög, római, egyiptomi, sumér-akkád, maya-aszték stb. civilizációk, amelyeknek a többistenhitét „*mitológiának*”, hallgatólag valamilyen mesés történetegyüttesnek, elképzelt, kitalált vagy történelmi meséknek gondoljuk. Ebben a dichotómiában – amelyikhez hallgatólagosan a buddhizmust, sintót stb. odasorolják – elképzeltetlenség tűnik, hogy Homérosz és Hésziodosz munkáit „teológiai” értekezésnek tartjuk, mint annak idején Platón, aki hevesen bírálta ugyan a nagy szerzőket, hogy meghamisították az istenek cselekedeteit, de a „*theológián*” (theo-logosz) istenekről való tudást, gondolkodást értett, nem valamilyen tételes dogmatikai levezetést. A Gilgámes eposzát, a Védákat vagy az óegyiptomi sírokból talált halotti könyveket, hieroglif irodalmat nem annyira vallásos, hitbéli megnyilatkozásuk szerint értékelik, hanem sokan úgy vélik, még ma sem illik azokat a Tórához, Újszövetséghez vagy a Koránhoz hasonlítani, akkor sem, ha sok közös történet olvasható ezekben.

Még továbbá a hegeliánus eszme- és vallástörténet során a többistenhittől, a *Sokféletől* az *Egy* felé történő diadalmas szellemi építkezést „*fejlődésnek*” fogjuk fel, mint a fogalmi gondolkodás lépcsőfokait.⁴ Ennek következtében például a mózesi egyistenhit fejlettebb formája az emberi gondolkodásnak, mint az óegyiptomi Iszisz–Oszirisz többistenhit, mert közelebb áll az elvont, transzcendentális *Egy* fogalmához, mint a konkrét „*többféleség*” animisztikus, fűbe-fába inkarnálódott, a monoteizmus által „*babonának*” minősített világához. A monoteista gondolatmenetben sehogyan sem tudjuk elképzelni, hogy a japánok sintó vallásában többmilliárd Kami (istenség és szellem) megfér egymás mellett. Az ősi vallásokban is állandóan keressük az *Egy* Főisten megfelelőjét, és örömmel nyugtázzuk: – Aha, ott volt Zeusz a görögöknél, Jupiter a rómaiaknál, Ámon Egyiptomban, stb., és végül is a japán császárok Amateraszu Ómikami, a Napisten (tehát Egyetlen hatalmas) leszármazottai voltak.⁵ E szerint az európai gondolat szerint úgy képzeljük, hogy a többisten fölött mindig ott trónolt az *Egy* (nagy, totalitárius, kellően elvont fogalmi, nevében is bújkáló) Isten.

Hogy ez mennyire nincs és nem is volt így, arra a legjobb példa nemcsak az antik görög politeizmus – minden városállamban (poliszban) saját istenséget, mi több, házi jellegű kegyhelyek szellemeit imádták a közös olimpiai istenek mellett –, de ott a jelenlegi japán sintó vallás is. Az ősi sintó vallásban minden helynek megvolt a saját Kamija, minden kegyhelyben a helyi istenségeket tisztelték. Ugyanakkor a japánok tanulékonyására jellemzően már a 6. századtól kezdve befogadták, szinkretikusan összefonódott hitük a konfucianizmussal, de főként a buddhizmussal. Eleinte a budhista templomokat is a sintó szentélyek (dzsindzsák) mellé építették, és a sintó hívők több buddhista szentet is magukénak tekintettek. A császár mindvégig a Napisten leszármazottja volt, de nem uralkodott szakrálisan a helyi istenek fölött. A helyi dzindzsák papjai sem voltak hitbelileg alárendelve a császárnak.

Mejdzi („felvilágosult”) császár, akit 1867-ben iktattak be, és aki ráébredt, hogy a bezárkozó Japán lemaradt a világtól, a lemaradást a nyugati minták átvételével akarta behozni: a feudális rendszer felszámolása, bankok, kereskedelem, műszaki fejlesztés, ipar, államigazgatás centralizálása stb. A sajátos japán hazafiságot (később rasszista felsőbbrendűséget, lásd a „kami-kaze” fogalmában tükröződő, idegenek elleni „isten” erőt) a császár szakrális hatalmának az erősítésével akarta fenntartani. A császár gyakorlatilag is egyesítette a világi hatalmát a szakrálissal. 1869-től már egyúttal a Napisten leszármazottjaként legfőbb szakrális ritus irányítója is lett. A sintó istenségeket (kamikat) megpróbálta szétválasztani a buddhistáktól, a papokból állami alkalmazottak lettek, az egyházi tulajdont államosította, mind a katonai, mind a vallási gépezet legfőbb irányítója a Napisten leszármazottja, a császár lett. Övé volt az ország, dicsőség és hatalom. A második világháború után, amikor a legyőzött Napisten leszármazottját megfosztották szakrális jegyeitől, és az új alkotmányban szétválasztották a világi hatalmat az egyházitól,⁶ ismét visszaállt a helyi vallásos közösségek autonóm politeista szinkretikus hitvilága.

A sintó vallás (jelentése: kamik útja) megmaradt az élet vallásának. Mindent magában foglal, szerves és szervetlent, az egész természetet emberrel, állatokkal, hegyekkel, folyókkal, növényekkel és fákkal együtt, amelyeket helyi kamik ékesítenek, akik segítik a gyerekek növekedését, sőt még az embereket az üzletkötés során is. Ezért van, hogy egyes vallásos üzletemberek meghajolnak, és tapssal köszönik meg a „Kami” segítségét a sikeres üzletkötés után.⁷ A kamik áldása hozzájárul ahhoz, hogy jobb legyen a világ. Az emberek nincsenek ellentétben a természettel, sőt a kamik áldását élvezik. A sintó nem pesszimista hit, a hívők nem félelemben élnek. Az ember nem bűnben, hanem eleve jónak születik. Tisztelettel és hálával gondolnak arra, hogy életüket, ami szent – hiszen bennünk is lakozik a *kami* –, egyrészt a kamiknak, de éppen úgy szüleiknek, nagyszüleiknek és őseiknek köszönhetik. Így az ember egyszerre kötődik a természethez és a társadalomhoz. Úgy vélik, ha már társadalomba születünk, nem élhetünk elszigetelten. Mivel számtalan szülői és közösségi áldásban van részünk, el kell fogadnunk a kötelezettségeket is a társadalomban, hogy közösen tovább éljünk. Még számtalan jellemzője van a sintó hitnek, de most zárjuk azal, hogy ennek a politeista, animisztikus hitnek nincs se Szentírása, nincs Bibliája, se egységes doktrínája. (Ebben is hasonlít az antik görög hitvilághoz.)

Amint említettem, az élet vallásaként nem sokat töprengenek, (egyenenes tisztátalannak tartják) a halállal való találkozást. Akinek a családjában meghal valaki, nem vehet részt a sintó fesztiválon. Viszont a buddhista gondolkodásmódban már nagyobb szerep jut a halálélmény és családi fájdalom emberi feldolgozásának, az emberi-lelki megnyugvás transzcendentális keresésének. Ők két gyakorlati fokozatot különböztetnek meg a halottakra vonatkozóan. Az egyik a hozzátartozó *közeli* elvesztése, a másik időbeli fázis pedig az, amikor az elhunyt hozzátartozót a *távoli* őseink közé soroljuk, és megnyugvással helyezük el a tisztelet panteonjában.⁸ Ezért mondják a japánok, hogy mindenki sintóistának születik, de budhistaként hal meg.

A civilizáció történetében számos példa van arra, hogy a különböző hitekkel miként élt vissza a hatalom. Az emberiség történelme nem más, mint a visszaéléseknek a története. Amint mondják, a történelmet mindig a győztesek írják, nem a legyőzött kisebbségek, elhurcolt rabszolgák. Elég, ha azt említjük, hogy a hozzánk legközelebb álló hellenizmus többistenhite szinkretikus volt. Aztán mi

lett belőle? „A keleti vallások térhódítása nyugaton eredményezte a hellenisztikus és római vallástörténet egyik legszembetűnőbb és legsajátosabb jelenségét, a szinkrétizmust (valláskeveredést), egyiptomi – Iszisz, Oszirisz, Szerapisz –, kisázsiai – Kybele –, frígiai – Attis –, szíriai – Adonisz – és a perzsa – Mithrász – istenségek honosodtak meg mindenfelé, éspedig úgy, hogy nemcsak a régi istenségek kultusza mellett szereztek híveket maguknak, hanem a régi kultuszokkal sokszor össze is keveredtek.”⁹ Számunkra oly felemelő Arnold J. Toynbee megállapítása a hellenisztikus korról,¹⁰ hogy a hellén többistenhit alakulása során az Ember lett az Isten. Persze az Ember istenítése sem volt veszélytelen fogalom. Ezzel is becsapott a történelem.

Amint a sintó vallásnál a Napistent kisajátító császári hatalom példáján is láthattuk, ugyanúgy makedón Nagy Sándor – miközben a hellenizmus korában megmaradtak a helyi (netán átvett) istenek kultuszánál – felkeresi az Egyiptom nyugati határán levő Siva oázist, és az Ámon-szentély főpapja Ámon fiaként köszöntötte. Ettől fogva Nagy Sándor Zeusz-Ámon fiaként lépett fel, és az indiai hadjárat után megkövetelte a görög államoktól, hogy *istenként* tiszteljék. A hellenisztikus uralkodók jellegzetes mellékevei *szótér* (megmentő), *epipháné* (megtestesült isten), *euergetész* (jótevő), kialakul az uralkodók vallásos kultusza. A hellenizmus poliszaiában a görög istenek tisztelete kiegészült az uralkodó „istenségének” a tiszteletével. Cézár meggyilkolása után Antonius, aki a birodalom keleti részét tartotta kézben, a hellenisztikus isten-királyok mintájára alapozta hatalmát, Kleopátrával együtt istenekként ünnepeztették magukat. Octavianus előbb a római hagyományokra építi stratégiáját, majd amikor legyőzi Antonius, Kr. e 27-ben ünnepélyesen lemond azokról a rendkívüli felhatalmazásokról, amelyek alapján addig a hatalmat gyakorolta, miközben a szenátustól az „Augustus” címet kapja, azaz Caesar „istenített fia”, *imperator* és „augustus” lesz. Kr. e. 29-ben a római szenátus Octavianust a *nemzeti istenek* sorába vette fel.¹¹ Na most képzeljük el a beteg Caligulát, a paranoiás Tiberiust vagy a szadista Nérót, illetve Hitlert – aki a felsőbbrendű harcias német faj (istenített) Führerének képzelte magát –, Sztálint, Maót, Ceauseşcut és Trumpot,¹² akiket a tömeg megváltóként üdvözölt/üdvözöl, mint isteneket! Ezt sokan joggal istenkáromlásként fognák fel manapság, de még ennél is rosszabb lenne, ha ezek a totalitárius hatalomra törő agresszív emberistenek – éppen a többistenhit szokásjogára hivatkozva – megkövetelnék, hogy képüket vagy szimbólumukat betegyék a judeo-keresztény-muzulmán templomokba, mint ahogyan a római császár helytartója megkövetelte Jeruzsálemben.

Ha elfogadjuk azt, hogy éppen olyan vallás a többistenhit, mint a monoteizmus, és arra gondolunk, hogy a többistenhit befogadó, míg az egyistenhit kirekeszti a nem hozzá tartozókat, akkor a jövőben, amennyiben nem a nemzeti elzárkozás és háborúk reményében élnek az emberek, hanem a megértő közösgépteremtés felé tart az emberiség, akkor nem a monoteizmus, hanem a befogadó többistenhité lenne a jövő.¹³ Ennek számos bizonyítékát látjuk a földön, de érdekes példa erre az amerikai új vallások története is. Az amerikai új vallások elsősorban közösségkereső, közösségépítő hitet vallanak.¹⁴ Van közöttük nem egy olyan is, amelyik elsősorban a közösséget tartja szakrálisnak, a szellemi, anyagi és baráti segítségnyújtást, minden szentírás és doktrína nélkül – régi szóval az „emberséget” emeli isteni rangra –, és nem valamilyen földöntúli félelemnek vagy ígéretnek a beteljesítésében reménykedik. Soraik közé fogadják a „hitetleneket” is. Rituális szertartásaikon megelégednek a művészet szakralitásával,

az ének, zene és előadóművészet alkotásainak áhítatával és erkölcsi példabeszédekkel.¹⁵

A keleti és nyugati hit- és gondolkodásmódok egymásmelletisége akkor válik igazán tanulságossá, amikor a nyugati ember (ehhez soroljuk magunkat is) meglátogat Japánban egy sintó szentélyt (dzsindzsa, az angol *shrine* megfelelőbb szó erre, mert egyszerre jelöl szentélyt és kegyhelyet) vagy egy buddhista templomot, illetve amikor a keletiek elmennek Firenzébe, Rómába, Párizsba, és beszélnek a hatalmas bazilikákba, nézik a Krisztus-feszületeket, festményeket, oltárokat, szentképeket, szobrokat. Mindkettő úgy képzelem a másik hitéről, hogy az csak valamilyen – rá nem kötelező, nehezen értelmezhető – *mitológia*, olyan hitvilág, amelyikből legjobb esetben az erkölcsi példabeszédek, tanulságok felemelő kognitív részét próbálják (próbáljuk) felfogni.

Vallásos érzés ez? Nem. Mindkettő *hitetlen* a másik hitéhez viszonyítva. Többnyire tudatlanul szemléli a vizuális látványt, és racionálisan közelítenek a vizualitáshoz.

– Mit akar ezzel mondani? – Tették fel az értetlenkedő kérdést évszázadokon át a látványra érzéketlen szemlélők, nemegyszer teoretikusok is. Ettől a művészetellenes kérdésfeltevéstől szabadították meg a (kantiánusan gondolkodó) l'art pour l'art alkotói az embereket, hogy ne mindig valamilyen más igazságot, történetet, mítoszt, hitet vagy racionális világi jelenséget tételezzenek fel a műalkotások mögött. Nem! Mondta kategórikusan a 20. századi művész: a képen csak is az van, a zenében, a versben, színműben, művészi akcióban egyaránt, amit látsz, hallasz vagy átélsz. Se több, se kevesebb. A többit nem érdemes elmagyarázni. Illetve az „csak” technika, civilizáció – vallástörténet, narratíva stb. Attól se jobb, se rosszabb nem lesz egy alkotás. A műalkotás maga a megmagyarázhatatlan transzcendencia. Azt csak átélni lehet, mint a szakrális vallásos hitet, elmesélni nem.

Tehát mi az, ami mind a keletre, mind pedig a nyugatira egyaránt hat az egymástól annyira eltérő szakrális terekben? Mi rendít meg minket, mi nyűgöz le minket, idegen szemlélőket, amikor belépünk egy buddhista templomba? A valások tartalma? Erkölcsi vonatkozása? Emberi-isteni emelkedettsége? A krisztusi szenvedéstörténet itt és a keleti többalakú istenség felszabadító útmutatása ott, netán Buddha földöntúli bölcsessége, „megvilágosodása”, hogy miként szabaduljunk meg a lélekvándorlás borzalmaitól? Nem. Alig ismerjük egymás valását, és még kevésbé a kötelező rituálét. Hány keleti turistát látunk, akik nem tudják, hogy le kell venniük a kalapjukat a katolikus templomban, és feltenni a zsinagógában. Mégis azonnal fényképezőgépkökhöz nyúlnak, és kecc-kecc! Rögzíteni akarják/akarjuk azt, amit látunk. Magunkkal akarjuk vinni. De mi az, amit látunk? A vallást? A példabeszédeket? Erkölcsi tanokat? A katolikus stációkat? A szenvedő Krisztust? A bölcs Buddhát?

Nem: a MŰVÉSZETET.

Ebben a példában elsősorban a vizuális művészet hatására gondolunk, de éppen úgy a zene vagy a nehezebben megközelíthető, koronként újra és újra olvasott és értelmezett irodalomban megjelenő transzcendencia is hasonlóan hat.

Ha korunk most éppen egy új, olyan politeizmus felé tart, amelyik még a hitetleneket is bevonja a közösségbe, akkor azt elsősorban a művészetekben fogjuk felismerni, a művészi alkotás transzcendenciájában fedezhetjük fel. A műalkotás szakralitása és a műalkotásban rejlő transzcendencia állandó kisugárzása korokon át nem változott. Ez az egyetlen *állandó* a világcivilizációban, aminek mai

hívei, csodálói és nem utolsósorban fenntartói éppen azok, akik esetleg nem is hisznek benne: a kíváncsi látogatók. A világ lenézett, *hitetlen* turistái.

Nehéz adatot találni arra, hogy a monoteista vagy többistenhitű egyházaknak mennyi bevételük származik a *hitetlen turisták* látogatásából, és arra sincs adat, hogy a turisták hány százaléka keresi a művészetet, mennyi a valóban vallásos közöttük, hányan csak a kulináris, testi örömeikért és vásárlásért vagy a Reklám Istenségének áldozva mennek a világ szakrális helyeit felkeresni, de azokra is hat az építészet, a táj és a műalkotásokban megjelenő felemelő (megmagyarázhatatlan, transzcendens) élmény, akik nem ezt keresik. Feltehetően túlzás, amit Ottaviano de' Medici di Toscana állít, hogy a *vándalok* támadásához lehet hasonlítani a mai turisták jelenlétét Firenzében, hiszen a 350 ezer lakosú várost évente 16 millió *turista* támadja meg.¹⁶ Valószínű, hogy közelebb áll az igazsághoz Franco Luchesinek, a Santa Maria del Fiore Opera elnökének a véleménye, aki úgy tudja, hogy közel 7 millió látogató keresi fel évente Firenzét. Ebből 4,5 millióan látogatják meg a Dómot (a világ negyedik legnagyobb templomát), és 1,4 millióan vásárolnak jegyet, hogy felmásszanak a bazilika kupolájába. Több mint 100 ezren nézik meg a múzeumot, és 246 ezernél többen a Keresztelőkápolnát.¹⁷

Ezek szerint évente több millió, esetleg a „másik vallását” nem ismerő, netán *hitetlen* turista bolyong a művészet szakrális világában, és befizetéseikkel hozzájárul ahhoz, hogy fennmaradjon a műalkotások szent polifóniája.

■ JEGYZETEK

1. Tim Whitmarsh: *Battling the Gods. Atheism in the Ancient World*. Alfred A. Knopf, New York, 2015. 21.
2. Hogy ez mennyire nem vált teljessé, arra jó példa Afganisztán, Pakisztán, Irán, Malajzia, Szaúd-Arábia, Szudán stb. Ezekben az országokban halálbüntetéssel sújtják azokat, akik az állam és a monoteista hit egységét, netán magát a monoteista hitet tagadják.
3. *Mythology and Humanism*. The Correspondence of Thomas Mann and Karl Kerényi. Cornell University Press, Ithaca and London. 1975. 16.
4. Robert Wright: *The Evolution of God*. Little, Brown and Company, New York–Boston–London, 2009.
5. A Szövetséges Hatalmak Főparancsnokának 1945. december 15-én kiadott Sintó Direktíváival, majd az új japán alkotmánnyal (1947) megszűnt a Sintó egyház és a császári világi hatalom egysége, szétvált az állam az egyháztól. A japán császár lemondott isteni küldetéséről.
6. A hatalmas irodalomból most csak néhány könyvre utalok: Sokyó Ono: *Shinto*. The Kami Way. Tuttle Publishing, Tokyo, 1962. 103. Továbbá: Joseph M. Kitagawa: *Religion in Japanese History*. Columbia University Press, New York and London, 1966; Sir George B. Sanson: *The Western World and Japan*. New York, 1962.
7. Hasonlít ahhoz a katolikus népszokáshoz, amelynek során pénzjutalmat adnak Szent Antalnak, vagy segítségét kéri az emberek a hétköznapi nehézségeik elhárítása érdekében. Vagy gondoljunk a román ortodox adományokra, amelyekkel a pópákat támogatják az egyszerű emberek a racionálisan megmagyarázhatatlan jelenségek elleni védelem fejében (szemmelverés, megrokkant egészségi állapot, állatállomány betegsége stb.)
8. George J. Tanabe, Jr. (ed.): *Religions of Japan in Practice*. Princeton University Press, Princeton, N. J., 1999. 159.
9. Kovács Károly: *Hellenizmus, Róma, Zsidóság*. Útitárs, Köln–Bécs, 1969. 23.
10. Arnold J. Toynbee: *Hellenism*. Oxford University Press, New York and London, 1959.
11. Kovács Károly: i. m. 59.
12. Donald Trump, az Amerikai Egyesült Államok megválasztott elnöke úgy jellemezte önmagát 2017. január 11-i sajtótájékoztatóján, hogy ő a „legnagyobb állásgyártó, akit csak az Isten valaha is teremtett” („the greatest job-producer that God ever created”). https://www.nytimes.com/2017/01/11/us/politics/trumps-press-conference-highlights-russia.html?hp&action=click&pgtype=Homepage&clickSource=story-heading&module=article-package-region®ion=top-news&WT.nav=top-news&_r=0
13. David L. Miller: *The New Polytheism*. Harper, New York, 1974.
14. Michael Kelly and Lynn M. Messina (eds.): *Religion in Politics and Society*. Th. H. W. Wilson Company, 2002. 111.
15. Pl. „The First Unitarian Universalist Church” San Antonióban. Annak ellenére, hogy vallása eredetéként elismeri az erdélyi Dávid Ferenc nevéhez kötődő unitárius vallást, már se az Ótestamentumot, se az Újszövetséget nem tekintik Szentírásnak.
16. http://www.dailymail.co.uk/travel/travel_news/article-3041513/Save-Florence-mass-tourism-New-campaign-bids-reclaim-city-16million-visitors-monitor-damage-cause.html
17. <http://www.theflorentine.net/art-culture/2013/01/future-forward-museum/>